

Kraften i et brev

Marianne Skogstad Eriksen
Tromsø familievernkontor
marianne.skogstad.eriksen@bufetat.no

Barbora Jakobsen
Alternativ til Vold i Tromsø

Et brev fra en forelder som har utøvd vold, til barnet som har vært utsatt for volden, kan være et viktig terapeutisk verktøy. Det viser erfaringer fra modellen Avklaringsprosess etter vold og overgrep (AVPO).

Det har alvorlige og omfattende konsekvenser for barn å bli utsatt for vold fra sine nærmeste omsorgspersoner eller å vokse opp med vold i familien (NOU 2017: 12). Volden rammer både barnas psykiske og fysiske utvikling (Anda et al., 2006; Edwards et al., 2003). For eksempel påvirkes utvikling av hjernen (Teicher et al., 2016), utvikling av tilknytningsmønstre og evne til selvregulering (Holt & Hafstad, 2016). Barn som kommer i kontakt med hjelpeapparatet etter å ha vært utsatt for vold, har mange og ulike behov. Utover at volden må stanses, trenger barna vurdering av hjelpebehov og informasjon om oppfølging av familien. De trenger også å få uttrykke seg, bearbeide og skape en sammenheng i det de har opplevd (Raundalen, 2011). De har behov for at omsorgsgivere tar ansvar og anerkjenner deres opplevelser av volden. Dessverre ser vi at volden barna utsettes for, sjeldent er et tema innad i familien (Ascheim et al., 2011), også i tilfellene der barna fremdeles bor sammen med eller har samvær med forelderen som har utøvd volden.

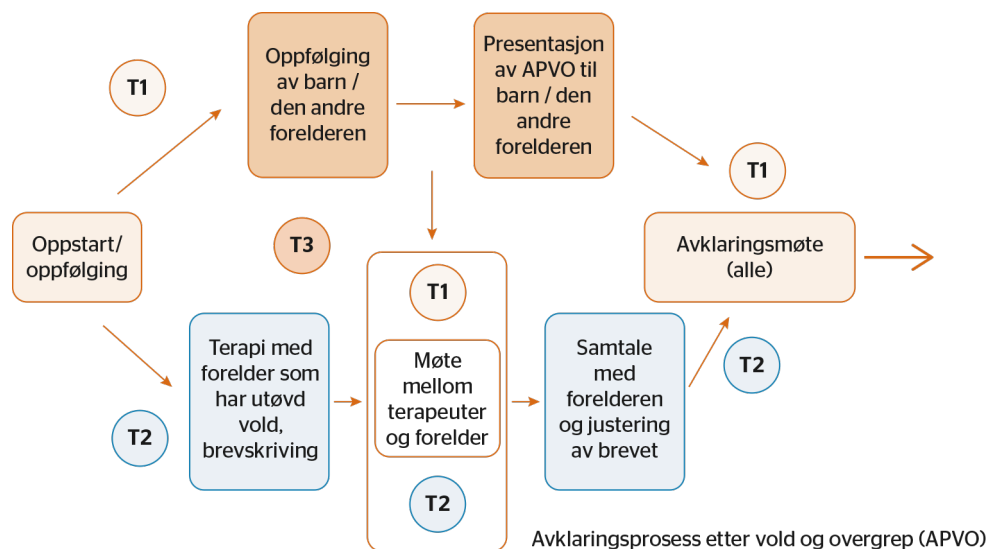
Taushet om volden barna har vært utsatt for, preger gjerne også hjelpeapparatet. NOU-en «Svikt og svik» (2017), som har gjennomgått noen av de mest alvorlige sakene med voldsutsatte barn, avdekker at helsepersonell ofte unnlater å snakke med barna om volden og overgrepene. Tausheten kan delvis handle om at det først og fremst er andre vansker disse barna har, som kommer i fokus. En studie av Ormhaug og medforfattere (2012) fant at i henvisninger til barne- og ungdomspsykiatrien (BUP) for symptomer på posttraumatisk stresslidelse, ble informasjon om at barnet hadde vært utsatt for vold i og utenfor familien, hyppig utelatt. En annen studie (Reigstad et al., 2006) fant at voldsutsatte barn gjerne henvises på grunn av symptomer på andre psykiske lidelser eller atferdsvansker.

En viktig del av oppfølgingen av familier der forelder har utøvd vold, er at den som har utøvd volden, går i terapi. Målet er å jobbe med å ta ansvar for volden og dens konsekvenser, og med hvordan forelder fungerer i relasjon med sine nærmeste (Råkil, 2006). Vi som terapeuter bør legge til rette for at også barna følges opp, og at familien får snakket sammen om volden barna har opplevd. Samtidig har vi savnet gode rammer for dette. Siden 2015 har vi derfor jobbet med utvikling og implementering av en modell: Avklaringsprosess etter vold og overgrep (APVO), som legger til rette for å gjennomføre slike familiemøter. Vi har tilpasset den til arbeid med familier der barna har levd med ulike former for vold fra forelder, enten rettet mot en selv eller søsken, eller at volden skjer mellom foreldrene. Etter at vi begynte dette arbeidet, har flere modeller blitt utviklet for å snakke med barna og familier om vold, for eksempel Si det videre ved Alternativ til Vold (Castro et al., 2017). APVO-modellen er en videreutvikling fra en lignende tilnærming brukt i arbeid med barn utsatt for seksuelle overgrep (Lipovsky et al., 1998). Her vil vi beskrive APVO, vise utdrag av et (konstruert) kasus, og drøfte erfaringer med og implikasjoner ved bruk av modellen.

Beskrivelse av APVO-modellen

I terapi med forelder som har utøvd vold, integreres APVO ved at forelder blir bedt om å skrive et brev til barna som har vært direkte utsatt eller levd med vold i hjemmet. Ideelt kan brevet bidra i en terapeutisk prosess der forelder i større grad anerkjenner barnets erfaringer, og tar ansvar for volden og dens konsekvenser. Brevet inneholder fire hoveddeler: 1. konkret beskrivelse av volden barna har vært utsatt for; 2. tanker om ansvar for volden; 3. beskrivelse av konsekvenser volden har hatt for barnet og familien; og 4. trygghetsplan. Forelder jobber med brevet mellom timene, og terapeut bruker utkastene som utgangspunkt for terapeutiske samtaler. Vi ser at endringer i terapi gjenspeiles i utviklingen av brevet.

Når brevet er nesten ferdig, gjør behandler en vurdering om en kan gjennomføre det vi kaller et avklaringsmøte, med forelder og barna, der brevet leses. Møtet markerer ikke nødvendigvis en avslutning av oppfølgingen, men kan være del av både forelderens og eventuelt barnets terapiforløp. I forkant må barna ha fått snakket om eller uttrykt hvordan de har opplevd volden de har vært utsatt for, egne reaksjoner og mestringsstrategier. Barna må få tilstrekkelig informasjon, slik at de selv kan avgjøre om de ønsker å delta, og de må ha fått tid til å forberede seg. Brevet skal inneholde beskrivelser av viktige hendelser barna har uttrykt behov for å høre om, og konsekvensene av det å ha vært utsatt for vold. På møtet får barna også mulighet til å stille spørsmål om det de lurer på, og har forberedt dette med sin terapeut. Der det er mulig, er det viktig at den andre forelderens inkluderes i prosessen.

Sekvensdiagrammet over viser de ulike stegene av AVPO-modellen, der en familie gjennomgår alle stegene. T er forkortelse for terapeut, der T1 er barnas terapeut og T2 er forelders terapeut. En tredje terapeut, T3, jobber ikke med familien, men kan bidra i drøftinger med terapeutene ved behov.

Forelder som har utøvd vold blir tidlig introdusert for ideen om å skrive et brev som del av sitt eget terapiforløp. Brevet skal skrives til barnet eller barna forelder har utsatt vold mot. Det er viktig å avklare at APVO er en del av terapiprosessen, at forelder kommer til å skrive flere versjoner av brevet, og at brevet ikke deles med barna før det er blitt bestemt at en skal gjennomføre et avklaringsmøte. Det bør presiseres at brevet er et bidrag til klientens egen prosess og kan være nyttig selv når det ikke blir delt, hvis dette vurderes å ikke være hensiktsmessig.

APVO i et forløp: Lise og pappa

I det følgende vil vi beskrive bruk av APVO-modellen ved hjelp av et klinisk kasus. For å sikre anonymitet har vi tatt utgangspunkt i flere klienter, og ut fra disse formet et kasus om Lise og hennes far, Jan.

Lise på åtte år bor sammen med far og to mindre søsken. Hun har ikke kontakt med sin mor. En dag fortalte hun på skolen at faren flere ganger hadde slått henne og søsknene. I etterkant angret hun på å ha fortalt om volden, da det førte til mange endringer hun ikke hadde kontroll på. Hun og søsknene ble plassert i ulike beredskapshjem, og hadde samvær med faren med tilsyn. Hun hadde forsøkt å snakke med faren om hva som hadde hendt, men han sa at de ikke fikk lov å snakke om det. Faren fortalte at han fikk hjelp ved Alternativ til Vold, uten at hun visste hva det ville si.

Selv om Lise ble fortalt at volden ikke var hennes skyld, kjente hun på et ansvar for alt det som skjedde i etterkant av at hun hadde fortalt om volden.

Lise ble invitert til familievernkontoret. Der fikk hun hjelp til å sette ord på volden hun hadde vært utsatt for, og fikk forklart at vold var også når faren truet, og når han kalte henne stygge ting. Lise fortalte terapeuten at hun alltid visste når pappa var i dårlig humør, ved at hun kjente det på kroppen. Hun fortalte også at hun ikke torde gå imellom når søsknene ble utsatt for vold, men sprang og gjemte seg. Hun syntes hun hadde vært feig. Terapeuten fortalte at det kunne være en måte å mestre det som skjedde på, og at han visste om flere barn som også gjemte seg.

Lise ble tidlig i fars terapi invitert til samtale ved familievernkontoret fordi hun hadde opplevd vold, ikke fordi hun utviste atferd som tilsa at hun strevde. Det ble opprettet samarbeid mellom fars terapeut og Lises terapeut. I møte med terapeuten fikk Lise sortert tankene sine, og hjelp til å fortelle og bearbeide egne reaksjoner og følelser. Hun fikk vite at faren, som hun også var glad i, hadde noen å snakke med.

Far til Lise, Jan, var redd for å erkjenne volden og for å miste omsorgen for barna. Hans intensjon hadde ikke vært å skade dem. I kartlegging fikk han mange spørsmål. Han syntes det var rart å få spørsmål om han selv hadde levd med vold i sin oppvekst. Jan fikk tilbud om voldsspesifikk terapi, og allerede i tredje samtale introduserte terapeuten muligheten for å jobbe med et brev til barna mellom timene.

Jan opplevde situasjonen i etterkant av avdekkingen som kaotisk og frustrerende, og han kjente seg alene. Både han og terapeuten syntes brevskrivningen var et nyttig verktøy for å holde fokus på volden. Jan gikk i terapi i ett år, og skrev ni utkast av brevet før det ble lest høyt for Lise på et avklaringsmøte. I eksemplene nedenfor vil det være utdrag av brevet hans til barna, i fire deler.

Del 1: Hva har jeg utsatt barna for

Den første delen av brevet handlet om hva Jan hadde utsatt barna sine for. Her er et eksempel på Jans første utkast:

En gang jeg var sliten og trøtt og dere ikke ville høre etter når jeg snakket til dere, måtte jeg true med å slå for at dere skulle bli stille. Jeg har dyttet deg, Lise, noen ganger fordi du kom for sent hjem. Den ene gangen falt du og var så uheldig at du slo deg i hodet.

I Jans beskrivelser ser vi at han forklarte volden med at barna ikke hørte etter, og ga Lise ansvaret for volden fordi hun kom for sent hjem. Han forklarte også skaden til Lise som et uhell. I de påfølgende timene utforsket terapeuten Jans opplevelse av egen voldsutøvelse og hjalp ham å erfare hvordan voldsbruken hang sammen med hans egen problematikk (Lømo et al., 2018). Etter flere terapitimer skrev Jan en ny versjon av brevet. Endringene i brevet gjenspeilet utviklingen i terapien. Slik så denne delen i brevet ut da det ble lest opp for Lise:

Jeg har slått dere, jeg har truet med å slå, og jeg dyttet deg, Lise, hardt slik at du falt på gulvet og slo hodet ditt. Jeg har kalt dere for idioter og sagt at du, Lise, ikke skulle vært født. Dere har opplevd at søsknene deres har vært utsatt for vold fra meg.

På bakgrunn av det Jan skrev i denne delen av brevet, kan det virke som han fikk større innsikt i barnas opplevelse av volden og i større grad tok barnas perspektiv. Nå er alle former for vold barna har opplevd, tatt med. Etter møte med barnas terapeut er også volden beskrevet med samme ord som barna brukte om volden. Denne delen av brevet gir barna bekreftelse på volden de har opplevd.

Del 2: Ansvar for volden

I andre del blir forelder bedt om å skrive noen tanker om ansvar for volden. Jan strevde med dette. Han hadde en følelse av å ikke ha kontroll, spesielt i situasjoner der han opplevde barna som respektløse. I slike situasjoner følte han seg som en dårlig far, og hørte stemmen til sin egen far som kalte ham en idiot. Han forsto ofte ikke hvordan barna hadde det, og ble veldig sint når de gråt. Utover i terapiforløpet greide Jan i større grad å se det fra barnas perspektiv og dermed ta kontroll i situasjoner der han tidligere utøvde vold. Slik var delen om ansvar da brevet ble lest:

Det var galt av meg å gjøre dere vondt med å slå og true dere. Det var galt av meg å dytte deg, Lise, slik at du falt. Det er mitt ansvar at dere kjenner dere trygge når dere er hjemme, og at jeg ikke utøver vold mot dere. Det var også galt av meg å skremme dere og si stygge ting til dere.

Del 3: Konsekvenser volden har hatt for barna

Volden Jan utsatte barna for, hadde alvorlige konsekvenser, særlig for Lise som var eldst. Hun hadde lav selvfølelse, strevde på skolen og i relasjoner med venner. Hun ble ofte utrygg og overveldet, virket umoden og kunne fremstå aggressiv når hun tolket noen som sint. I etterkant av avdekkingen ble barna flyttet ut av hjemmet. Da ble de adskilt, og Lise måtte bytte skole. Lise tok på seg ansvaret for dette, ettersom det var hun som hadde fortalt om volden. I et av de første utkastene til Jan sto det lite om konsekvenser og virkningen hans voldsutøvelse hadde hatt på barna.

Barnevernet sier at dere er redde for meg, men det trenger dere ikke å være. Jeg tror det har vært vanskelig for dere etter at Lise fortalte at jeg hadde dasket til henne. Det er så vondt for meg å se at dere har det vanskelig nå når dere ikke kan bo hjemme.

Erfaring fra samtaler med barn viser at det er viktig at forelder tar ansvar for konsekvensene volden har hatt (Ascheim et al., 2011). Samtidig kan det være vanskelig for foreldre å sette seg inn i konsekvensene volden har hatt for barna deres. Mohaupt og kolleger (2019) har forsket på menn som går i terapi for å ha utøvd vold mot partner, og funnet at mange selv har opplevd vold og andre relasjonelle traumer i oppveksten. Disse opplevelsene kan ha bidratt til at de i voksen alder har vansker med å forstå og tillegge barnas følelser mening (Mohaupt et al., 2021). Det var først da Jan jobbet med å bearbeide egne opplevelser i oppveksten, at han klarte å sette seg bedre inn i opplevelsene til barna sine. Da brevet ble lest opp for barna, så delen om konsekvenser slik ut:

Jeg vet at dere var redde for meg når jeg var sint, og at det har vært vondt for dere når jeg slo. Jeg tror at du, Lise, synes det var vanskelig å få sove og konsentrere deg på skolen, og at du har hatt vondt i magen. Fordi jeg utøvde vold, har dere måttet flytte hjemmefra, og Lise, du har nok tenkt at alt som skjedde i etterkant, var din skyld.

Ut fra vår erfaring er delen av brevet der forelder tar ansvar for konsekvensene som voldsutøvelsen har hatt, den mest betydningsfulle for barna. At forelder tar dette ansvaret, er en måte å anerkjenne hva barna har strevd med, og følelsene deres. Dersom den som har begått overgrep, klarer å kommunisere forståelse for hvordan overgrepet har virket på barna, kan dette fremme terapeutisk arbeid rettet mot deres evne til å uttrykke og regulere følelser (Lipovsky et al., 1998).

Å øke relasjons- og foreldrekompentansen er viktig i voldsspesifikk terapi, det er ikke nok å utelukkende stoppe volden

Del 4: Trygghetsplan

Siste del av brevet skal inneholde hvilke strategier forelder har utviklet for ikke å utøve vold. I tidlige utkast har forelder ofte få eller ingen konkrete refleksjoner om og verktøy for hvordan de skal møte barna i situasjoner der de tidligere utøvde vold. Slik så første utkast ut: «Jeg kommer aldri til å slå dere igjen.» Å øke relasjons- og foreldrekompentansen er viktig i voldsspesifikk terapi, det er ikke nok å utelukkende stoppe volden (Mohaupt & Duckert, 2016).

Jeg har blitt mer kjent med hvordan dere har hatt det, og hva dere trenger. Jeg vil fremover sette meg ned og snakke rolig med dere i stedet for å heve stemmen. Dersom dere ser at jeg går ut av rommet når jeg blir sint, så er dette noe jeg har lært i samtalene med terapeuten, og jeg kommer tilbake etter en liten stund. Hvis dere kjenner på utrygghet, kan dere si fra til meg eller noen dere stoler på.

Når barna blir kjent med verktøyene forelder jobber med, kan dette føre til at de blir mindre bekymret for at volden skal gjenta seg.

Oppfølging av barna og samarbeid

Først da brevet til Jan var ferdig etter et år i terapi, fikk barna vite at han hadde skrevet et brev til dem. Barna fikk tilbud om å høre hva som sto i brevet. Dette ønsket Lise, og hun ble spurt om det var viktige voldsepisoder hun hadde behov for at faren skulle fortelle om. Hun ble også spurt om hun hadde spørsmål hun ønsket å stille ham.

Forarbeid

Etter flere samtaler med barna møtte Jan og hans terapeut barnas terapeut. Barnas terapeut delte, med barnas ord, hva som var viktig for dem at Jan hadde med i brevet. Terapeuten delte også barnas spørsmål og tanker de hadde om hvorfor faren hadde utøvd vold. I etterkant av møtet jobbet Jan videre med å justere brevet, slik at det var mer tilpasset barnas behov. Det er viktig at terapeuten til barna har lest innholdet i brevet før avklaringsmøtet. Barnas terapeut leder og har ansvar møtet.

Vår erfaring er at APVO bidrar til samarbeid mellom terapeuter og ulike instanser som følger opp den enkelte i familien

Avklaringsmøtet

Avklaringsmøtet legges opp ut fra barnas behov. I begynnelsen av møtet kan noen barn være urolige og bruke ulike strategier for å mestre egen usikkerhet. Likevel ser vi på blikket og kroppsspråket til mange av barna at de blir rolige når forelderen begynner å lese.

Lise lyttet intenst da faren leste. Hun kjente seg igjen og opplevde en lettelse da han sa at det som hadde skjedd, ikke var hennes feil.

Etter vår erfaring betyr det mer for barna at forelder bekrefter deres opplevelser av volden, enn at andre gjør det. Når brevet har blitt lest, stilles spørsmålene barna har jobbet med, og som forelder har forberedt et svar til. Barna lurer ofte på hvorfor forelder har utøvd vold selv om de visste det var galt, og om forelder er sint for at barna har fortalt om volden.

Videre oppfølging

De fleste foreldre og barn som har deltatt i avklaringsmøter, har hatt samtale i etterkant, både individuelt og sammen. Jan og Lise beskrev begge at de nå snakket mer sammen om volden som faren hadde utøvd. Vi får flere tilbakemeldinger fra våre klienter om at det er blitt større grad av åpenhet rundt volden, men også rundt andre vanskelige temaer.

Diskusjon

Vi har utviklet APVO-modellen for å ramme inn familiemøter med foreldre og barn i saker med vold. APVO hjelper terapeut og klient, altså forelder som har utøvd vold, med å holde fokus på volden. Modellen sikrer også at alle i familien blir tilbudt oppfølging og eventuelt behandling. Brevskrivningen kan brukes som verktøy i terapi, og modellen har hjulpet oss å ta utgangspunkt i og tilpasse behandlingen til klientens forståelse av egen voldsutøvelse, seg selv og barna.

Samtidig har vi møtt på flere utfordringer med bruk av modellen. For det første kan det være fristende for terapeut å veilede forelder på hva som bør skrives i de ulike delene av brevet. I tillegg kan klientene streve med å ta barnets perspektiv og å ha en realistisk vurdering av egne foreldreferdigheter

(Mohaupt & Duckert, 2016). Hvis terapeuten blir for ledende og forklarende, kan dette føre til at brevet ikke gjenspeiler forelders utvikling i terapi, og derfor heller ikke blir et nyttig verktøy i endringsprosessen. En annen utfordring er å vurdere når brevet er godt nok til å bli lest opp for barna. Vår erfaring er at det er sekundært hvor langt og innholdsrikt brevet er. For å vurdere om brevet er klart må en se på om det gjenspeiler forelderens endring, at volden ikke beskrives på en bagatelliserende måte, ansvaret for volden ikke legges på barnet, og forelderen må klare å sette ord på konsekvensene volden har hatt for barnet. Brevet og svarene på barnas spørsmål må tilpasses barnas alder og utvikling og det som er viktig for dem. I denne prosessen kan det være til hjelp at den andre forelderen leser brevet i forkant, og det skal være samarbeid med barnas terapeut.

I noen tilfeller skriver foreldre et brev til barna uten at det blir et avklaringsmøte. Det har i hovedsak vært to årsaker til dette. Det ene er at forelder ikke har kommet langt nok i egen terapi. Det andre handler om barnas samtykke til deltakelse. Dersom barna ikke har tilstrekkelig informasjon om hva de skal delta på, eller er uforberedt, kan møtene oppleves overveldende. Vi bør være oppmerksomme på at barn kan samtykke til å delta i lojalitet til foreldre og terapeut, heller enn å ta hensyn til egne ønsker og behov. I tillegg bør vi være åpne for at barna kan endre betingelser for brevlesing underveis i prosessen. Noen har ønsket å endre på den fastlagte strukturen før de samtykker, som at de ønsker at terapeuten heller enn forelderen skal lese brevet, eller at møtet med forelder skjer etter at brevet er lest. Selv om barna ikke ønsker å delta på et slikt møte eller høre brevet forelder har jobbet med, har vi erfart at prosessen har vært en viktig del av forelders terapi.

Vår erfaring er at APVO bidrar til samarbeid mellom terapeuter og ulike instanser som følger opp den enkelte i familien. Modellen bidrar til å skape trygge rammer og struktur for familiesamtaler om volden foreldre har utøvd. Brevet inneholder deler som beskriver volden, tanker om ansvar for volden, konsekvenser volden har hatt for barna, og endringen som forelderen har vært gjennom, inkludert strategier for ikke å utøve vold igjen. Avklaringsmøtet gjennomføres på barnas premisser, og barna gir informert samtykke til å delta.

Merknad. Forfatterne har bidratt like mye i arbeidet med artikkelen

Referanser

- Anda, R. F., Felitti, V. J., Bremner, J. D., Walker, J. D., Whitfield, C., Perry, B. D., Dube, S. R. & Giles, W. H. (2006). The enduring effects of abuse and related adverse experiences in childhood. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 256(3), 174–186. <https://doi.org/10.1007/s00406-005-0624-4>
- Ascheim, Ø., Sanna, W. T. & Steinsvåg, P. Ø. (2011). En familie, mange virkeligheter. I U. Heltne & P. Ø. Steinsvåg (red.), *Barn som lever med vold i familien. Grunnlag for beskyttelse og hjelp* (2. utg., s. 29–40). Universitetsforlaget.
- Castro, Y., Hop, H. K., Lid, Ø., Ekren, K. & Haakanes, R. B. (2017). Si det videre. En modell for å gjennomføre informasjonssamtaler med barn som lever med vold. https://atv-stiftelsen.no/wp-content/uploads/2018/03/SiDetVidere-ATV_LowRes.pdf
- Edwards, V. J., Holden, G. W., Felitti, V. J. & Anda, R. F. (2003). Relationship between multiple forms of childhood maltreatment and adult mental health in community respondents: results from the adverse childhood experiences study. *American Journal of Psychiatry*, 160(8), 1453–1460. <https://doi.org/10.1176/appi.apj.160.8.1453>
- Holt, T. & Hafstad, G. S. (2016). Barn og traumer: et utviklingspsykologisk perspektiv. I C. Øverlien, M.-I. Hauge & J.-H. Schultz (red.), *Barn, vold og traumer. Møter med unge i utsatte livssituasjoner* (s. 281–295). Universitetsforlaget.

- Lipovsky, J. A., Swenson, C. C., Ralston M. E. & Saunders, B. E. (1998). The Abuse Clarification process in the treatment of intrafamilial child abuse. *Child Abuse & Neglect*, 22, 729–741. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(98\)00051-9](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(98)00051-9)
- Lømo, B., Haavind, H. & Tjersland, O. A. (2018). From Resistance to Invitations: How Men Voluntarily in Therapy for Intimate Partner Violence May Contribute to the Development of a Working Alliance. *Journal of Interpersonal Violence*, 33(16), 2579–2601. <https://doi.org/10.1177/0886260516628290>
- Mohaupt, H. & Duckert, F. (2016). Parental reflective functioning in fathers who use intimate partner violence: Findings from a Norwegian clinical sample. *Nordic Psychology*, 68(4), 272–286. <https://doi.org/10.1080/19012276.2016.1162107>
- Mohaupt, H., Duckert, F. & Askeland, I. R. (2019). How do men in treatment for intimate partner violence experience parenting their young child? A descriptive phenomenological analysis. *Journal of Family Violence*, 35, 863–875. <https://doi.org/10.1007/s10896-019-00083-x>
- Mohaupt, H., Duckert, F. & Askeland, I. R. (2021). How do memories of having been parented relate to the parenting-experience of fathers in treatment for intimate partner violence? A phenomenological analysis. *Journal of Family Violence*, 36, 467–480. <https://doi.org/10.1007/s10896-020-00210-z>
- NOU 2017: 12. (2017). Svikt og svik. En gjennomgang av saker hvor barn har vært utsatt for seksuelle overgrep og omsorgssvikt. Barne- og likestillingsdepartementet.
- Ormhaug, S. M., Jensen T. M., Hukkelberg, S. S., Holt, T. & Egeland, K. (2012). Traumer hos barn – blir de gjemt eller glemte? Kartlegging av traumatiske erfaringer hos barn og unge henviset til BUP. *Tidsskrift for Norsk psykologforening*, 49(3), 234–240.
- Raundalen, M. (2011). Vi må snakke med barna om volden. I U. Heltne & P. Ø. Steinsvåg (red.), *Barn som lever med vold i familien. Grunnlag for beskyttelse og hjelp* (2. utg., s. 175–183). Universitetsforlaget.
- Reigstad, B., Jørgensen, K. & Wichstrøm, L. (2006). Diagnosed and self-reported childhood abuse in national and regional samples of child and adolescent psychiatric patients: Prevalence and correlates. *Nordic Journal of Psychiatry*, 60(1), 58–66. <https://doi.org/10.1080/08039480500504933>
- Råkil, M. (2006). Are men who use violence against their partners and children good enough fathers? The need for an integrated child perspective in treatment work with men. I C. Humphreys & N. Stanley (red.), *Domestic Violence and Child Protection: Directions for Good Practice* (s. 190–203). Jessica Kingsley.
- Teicher, M. H., Samson, J. A., Anderson, C. M. & Ohashi, K. (2016). The effects of childhood maltreatment on brain structure, function and connectivity. *Nature Reviews Neuroscience*, 17(10), 652–666. <https://doi.org/10.1038/nrn.2016.111>

Forfatterne har bidratt like mye i arbeidet med artikkelen